

ΕΚΘΕΣΗ ΜΕΤΑΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ:

ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ. Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΟΥ
ΚΩΔΙΚΟΣ I.M. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ 259.
ΕΚΔΟΣΗ, ΚΡΙΤΙΚΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅ,τι ἰσχύει στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη, ἡ χρῆση ἐγχειριδίων ζωγραφικῆς στὸ Βυζάντιο δὲν εἶναι ἐπαρκῶς τεκμηριωμένη. Σύντομο σημεῖωμα στὸν κώδικα Vaticanus Graecus 209 (περὶ τὸ 1355) παραδίδει πληροφορίες σχετικῶς μὲ τὸν τρόπο διαμορφώσεως προσώπων καὶ ἐνδυμάτων. Συνταγές, σχετικῶς μὲ τὴν παραγωγή συνδετικῶν μέσων καὶ ὑλικῶν γραφῆς, περιλαμβάνονται στίς ἕξι πρῶτες σελίδες τοῦ βατικάνειου κώδικα Gr. 214, τὸν ὁποῖο ἡ ἐρευνήτρια κ. Φεβρωνία Νούσια ἀποδίδει στὸν Ἰσίδωρο, μητροπολίτη Κιέβου καὶ λαμπρὸ γραφέα τοῦ 15^{ου} αἰῶνα. Στὴν συνάφεια αὐτὴν ὑποχρεοῦμαι ἐπίσης νὰ ὑπενθυμίσω τὶς φυσιογνωμικὲς περιγραφὲς Ἁγίων σὲ πολλὰ βυζαντινὰ κείμενα, ὅπως τὸ «Πασχάλιον Χρονικὸν» (7^{ος} αἰ. = Vat. gr. 1941 (10^{ος} αἰ.)), τὸ κείμενο τοῦ «Ἐλπίου» (9^{ος} – 10^{ος} αἰ. = Par. Coislin. 296 (12^{ος} αἰ.)) καὶ βεβαίως τὸ περίφημο «Συναξάριον τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως» (10^{ος} αἰ.), καίτοι οἱ ἐν λόγῳ περιγραφὲς δὲν ἀφοροῦν πρωτίστως στὴν ζωγραφικὴ.

Περαιτέρω, οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν βυζαντινὴ ζωγραφικὴ, ὡς πρὸς τοὺς τρόπους ἐκμαθήσεως καὶ ἐφαρμογῆς αὐτῆς, ἔχουν δομηθεῖ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὄσων μαρτυρεῖ ἡ ὕστερη μεταβυζαντινὴ περίοδος. Ἀποφασιστικὴ συμβολὴ σὲ αὐτὸ ἔμελλε νὰ ἔχει τὸ βιβλίον μὲ τίτλο «Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης», συγγραφὸν παρὰ τοῦ ἱερομονάχου Διονυσίου ἀπὸ τὰ Φουρνὰ τῶν Ἀγρῶν Εὐρυτανίας (1729 - 1733), τὸ πρῶτο ἐκτενὲς καὶ πλήρως σωζόμενον ἐγχειρίδιο-ὁδηγός. Ἐκτὸς τοῦ Διονυσίου, ὁμοίου περιεχομένου, κείμενα φυλάσσονται στίς μοναστηριακὲς κυρίως βιβλιοθῆκες. Ἐντούτοις, τὰ ἐγχειρίδια αὐτά, συμπεριλαμβανομένου τοῦ κειμένου τοῦ Διονυσίου, ἀποκαλύπτουν ἐντελῶς ἄλλη πραγματικότητα ἀπὸ αὐτὴν τοῦ Βυζαντίου.

Κατὰ συνέπεια, οἱ μαρτυρίες ποὺ ἔχουμε στὴν διάθεσή μας κρίνονται ὡς ἀνεπαρκεῖς, μὴ δυνάμενες νὰ τεκμηριώσουν τὴν ὕπαρξη ἢ τουλάχιστον τὴν διάδοση ἐγχειριδίων ζωγραφικῆς στὸ Βυζάντιο, πολλῶ μᾶλλον τὴν παιδεία τῶν καλλιτεχνῶν.

Ωστόσο, στην Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὁρει μονῆς τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος (Ρωσικὸ) φυλάσσεται χειρόγραφη «Ἑρμηνεία», τὸ περιεχόμενο τῆς ὁποίας εἶναι ἐνδεικτικὸ μορφῆς βυζαντινῶν ἐγχειριδίων. Τὸ χειρόγραφο τοῦτο πόνημα καταλογογραφεῖται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν ἐπιφανῆ Ἱστορικὸ καὶ πρῶην πρωθυπουργὸ τῆς Ἑλλάδος, Σπυρίδωνα Λάμπρο (1851-1919). Στὸν κατάλογό του, ὁ ἀείμνηστος ἐρευνητῆς δίδει συνοπτικὴ περιγραφή τοῦ κώδικα καὶ ἀριθμῆ τὸσον αὐτὸν ὅσον καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν φύλλων του σὲ πενήντα ἔξι. Ἐκτοτε, ὁ κώδικας τῆς μονῆς Ἁγίου Παντελεήμονος θὰ περιπέσει σὲ λήθη καὶ στὸ ἐξῆς δὲν θὰ ἀπασχολήσει τὴν ἐρευνα.

Τὸ ἐξεταζόμενο στὴν παροῦσα μελέτη κείμενο διαιρεῖται σὲ δύο κύρια ἀσύνδετα μεταξὺ τους καὶ ἄνισα τμήματα, παρότι τοῦτο δὲν ἐπισημαίνεται ἐκ τοῦ χειρογράφου. Τὸ πρῶτο, καὶ ἐκτενέστερο, μέρος (1r - 33v) ἀφορᾷ κυρίως στὴν φυσιογνωμικὴ περιγραφή τῶν Ἁγίων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ στὴν παράθεση τῶν συνδεόμενων μὲ αὐτοὺς ἀποφθεγμάτων, καθὼς ἐπίσης καὶ στὴν καταγραφή στίχων καὶ ἐπιγραφῶν, σχετικῶν μὲ βιβλικὰ γεγονότα. Τὸ δεύτερο μέρος (33v - 37v) ἀφορᾷ στὴν κατασκευὴ καὶ χρῆση ποικίλων συνδετικῶν μέσων καὶ ὑλικῶν. Ἄς σημειωθεῖ δὲ ὅτι τὸ πρῶτο μέρος ὑποδιαιρεῖται ὡσαύτως. Μάλιστα τοῦτο σημειώνεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα στὴν σελίδα 15v στ. 18-20: *Καὶ οὕτως ἄρξου τὸ συναξάριον Θεοῦ ἡγουμένων / ἰβ' μηνῶν ἡμεῖς ἐκατεθέσαμεν τὰ ὁμοιώματα τῶν ἁγίων καὶ ἐσὺ διόρθωνε*. Μετὰ τὴν σελίδα αὐτὴ καὶ μέχρι τὰ τεχνολογικὰ κεφάλαια παρατίθενται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον βιβλικὰ χωρία καὶ ἐπιγράμματα.

Εἰδικότερον, τὸ κείμενο τῆς ἐξεταζόμενης «Ἑρμηνείας» δὲν περιλαμβάνει προοίμιο ἢ εἶδος τι εἰσαγωγικῆς προτάσεως. Ἀρχεται ἀμέσως μὲ τὴν περιγραφή τῆς παραστάσεως τῆς Δευτέρας Παρουσίας (1r - 2v.8). Ἐν συνεχείᾳ γίνεται ἐπιγραμματικὴ ἀναφορὰ στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου, μὲ ἔμφαση στὴν φυσιογνωμικὴ ταύτιση ὀρισμένων Προφητῶν καὶ τῶν Εὐαγγελιστῶν, καθὼς καὶ στὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα συνοδεύουν αὐτούς (2v.8 - 3v.11). Ἀκολουθεῖ στοιχειώδης περιγραφή τῆς μορφῆς πενήντα δύο ἱεραρχῶν, οἱ ὁποῖοι κατονομάζονται *Πατριάρχες*, μετὰ παραθέσεως ἐπιγραφῶν στὰ εἰλητὰ ἔξι μόνον ἐξ αὐτῶν (3v.11 - 5r.8). Ἀκολούθως παρατίθενται ἑβδομήντα ἕνα ὀνόματα μεγάλων προσωπικοτήτων τοῦ μοναχισμοῦ (*περὶ μοναχῶν ὁσίων*), μετὰ

φυσιογνωμικῆς περιγραφῆς καὶ μετὰ ἀποφθεγμάτων στὴν περίπτωση ἐῖκοσι ἑπτὰ ἐξ αὐτῶν (5r.15 - 10v.2). Ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου συνεχίζει τὸν κατάλογό του, παραθέτων τὰ ὀνόματα τῶν ἑπτὰ Μακκαβαίων (11v.8-13), τῶν Παίδων τῶν ἐν Εφέσω (11v.13 - 18) καὶ τῶν ἐν Σεβαστεία Σαράντα Μαρτύρων (11v.19 - 12r.24). Ἐπεταὶ ὁ κατάλογος τῶν Ἑβδομήκοντα (= 67) Ἀποστόλων, καίτοι ὁ τίτλος τοῦ κεφαλαίου ἀναφέρεται στὸν κύκλο τῶν Δώδεκα (12v.1 - 14v.13). Οἱ ἐπόμενοι στίχοι ἀφοροῦν στὸ μαρτύριο ἐκάστου τῶν Δώδεκα μαθητῶν τοῦ Χριστοῦ (14v.17 - 15r.7). Ἐπονται τὰ ὀνόματα τῶν ἑπτὰ Μυροφόρων, μετὰ βιογραφικῶν στοιχείων (15r.7-17), τῶν γυναικῶν Μαρτύρων (15r.18-21), δώδεκα γυναικῶν μὲ βίο ὀσιακό (15r.21-15v.2) ἀλλὰ καὶ τὰ Ὄνόματα τῶν ἀγίων γυναικῶν σεπτεβρίῳ ὑπάρχει ἡ μνήμη αὐτῶν (15v.2-11). Τὸ τέλος τῆς εἰκονογραφικῆς περιγραφῆς τῶν Ἀγίων τοῦ ὅλου ἑνιαυτοῦ σημειώνεται, ὡς ἔδειξα, στοὺς ἐπόμενους τρεῖς στίχους.

Ἐν συνεχείᾳ, ὁ συγγραφέας παραθέτει, χωρὶς προφανῆ λόγο, δύο ἔμμετρος κατάλογους: τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου, ἕως καὶ τὴν βασιλεία τοῦ Ἀνδρόνικου Β' Παλαιολόγου, (15v.21 - 17r.1), καὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως, ἕως καὶ τὴν ἀρχιερατεία τοῦ Ἰωσήφ (17r.2 - 18r.10). Εὐθύς ἀμέσως ἀρχεται ἡ παράθεση στίχων καὶ ἐπιγραμμάτων πρὸς τὴν Θεοτόκο (18r.13 - 18v.11), μετὰ ἀφιερωτικῆς πρὸς αὐτὴν ἐπιγραφῆς (19r.21 - 19v.4), τὸν Ἀρχάγγελο Μιχαήλ (19v.4-9), τὸν ἅγιο Ἐφραίμ τὸν Σύρο καὶ τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα τῆς Ρίζας τοῦ Ἰεσσαί (19v.17 - 20r.9). Στίχοι στὴν Δευτέρα Παρουσία (20r.9 - 20v.10) καὶ στὴν Ἁγία Τριάδα (20v.11 - 21r.18) προηγοῦνται σειρᾶς προφητικῶν παραθεμάτων, μὲ χαρακτηριστὴ ἀπολογητικὸ (ἄκουε Ἰσραὴλ Θεός σου Κύριος ἐστίν) (21r.18 - 30v.14). Στὴν ἴδια συνάφεια κατατίθενται οἱ προρρήσεις ἀρχαίων ἐλλήνων σοφῶν (30v.14 - 31r.22) καὶ, μετὰ ἀπὸ παρεμβολὴ σύντομων προφητικῶν dicta, ὁ «περὶ Χριστοῦ διάλογος τῶν Ἑπτὰ Φιλοσόφων» (31v.16 - 33r.2).

Στὸ ἐξῆς, καὶ ἄνευ σχετικοῦ τίτλου ἢ εἰσηγητικῆς παραγράφου, ὁ συγγραφέας καταθέτει ὀρισμένες πληροφορίες-συνταγές γιὰ τὴν κατασκευὴ συνδετικῶν καὶ ὄχι μόνον ὑλικῶν καὶ τεχνικῆς ἐφαρμογῶν, μέχρι τὸ φύλλο 37v. Πολλὲς σημειώσεις, σκαλαθύρματα καὶ παρασελίδια σχόλια ὀλοκληρώνουν τὴν εἰκόνα τῶν φύλλων 1-37v. Εἰρήσθω ὅτι στὰ ὑπόλοιπα δέκα ἑννέα φύλλα

τοῦ κώδικα τῆς μονῆς Ἁγίου Παντελεήμονος παρενδύονται μεταγενέστερες προσθήκες. Πρόκειται γιὰ ἀποσπασματικὰ κείμενα καὶ σημειώσεις, χωρὶς συνοχή καὶ ἀκατάστατες, σύμμικτες ἐνίοτε μὲ σχέδια (*studia*), ἀριθμητικὲς πράξεις ἢ ἐνθυμήσεις. Τὸ περιεχόμενο τῆς ὕλης αὐτῆς εἶναι ὁμόλογο αὐτοῦ τῶν φύλλων 1-37v. Ἐντούτοις, δὲν ἔχει ὀργανικὴ σχέση μὲ τὸ κύριο κείμενο τοῦ χειρογράφου 259.

Ὡς ἤδη ἀνέφερα τὸ ὑποβαλλόμενο σὲ ἐξέταση χειρόγραφο 259 φυλάσσεται στὴν Βιβλιοθήκη τῆς ἀθωνικῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος (Ρωσικὸ). Παρὰ ταῦτα, τὴν μοναστικὴ του προέλευση τεκμηριώνει ὄχι τόσοσὴν ἢ παρουσία του στὸ ἀγιορειτικὸ μοναστήρι ὅσον ἡ ὕλη τὴν ὁποία παραδίδει.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὰ παραθέματα, τὰ ὁποῖα συνοδεύουν τὰ ὀνόματα τῶν ἱεραρχῶν, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Ἰωάννη τοῦ Χρυσόστομου, ἀπαντοῦν στὰ εἰλητὰ τῶν τριῶν Ἁγίων, ὅταν αὐτοὶ εἰκονίζονται σὲ τράπεζες μονῶν. Πρὸς τούτοις, ὁ ὄντως μακρὺς κατάλογος τῶν μοναχῶν Ἁγίων προηγεῖται τῶν ἄλλων - ἀκόμη καὶ τῶν Ἀποστόλων - πλήν βεβαίως τῶν ἱεραρχῶν. Ἐπισημαίνεται δ' ἐπίσης ὅτι τὰ ἀφιερωμένα στὴν Θεοτόκο ἐπιγράμματα, τὰ ὁποῖα ὑπερέχουν σὲ ἀριθμὸ, παραπέμπουν στὴν ἰδιαίτερη λατρεία, τὴν ὁποία ἡ Παναγία ἔχαιρε καὶ χαίρει στὸ ἀγιώνυμο ὄρος τοῦ Ἄθω. Ἰδίως δ' ἐὰν συνυπολογίσει κανεὶς ὅτι τὰ ἐπιγράμματα στὰ φ. 18r καὶ 19r εἶναι συντεθειμένα ἀπὸ μοναχοῦς: τὸ πρῶτο ὑπὸ τοῦ μελανδίτου καὶ θύτου Μαρτυρίου καὶ τὸ δεῦτερο ὑπὸ τοῦ καλοῦντος ἑαυτὸν ὡς ἀχρείων λάτρην, ἐν μονωτρόπων. Σημειωτέον ὅτι τὸ πρῶτο ἐπίγραμμα ἀφορᾷ σὲ προτομὴ τῆς Θεοτόκου Βρεφοκρατούσας ἱστορημένης ἐξωθεν πύλης, προφανῶς μοναστηρίου τινός. Προσέτι, τὸ ἐκτενὲς ἐπίγραμμα στὴν Δευτέρα Παρουσία (φ. 20r-20v) καὶ βεβαίως τὸ γνωστὸ ἐπιτάφιο ἐπίγραμμα Ὁρῶν σε τάφει, τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁποίου ἀφορᾷ στὴν ματαιότητα τοῦ βίου, παραπέμπουν στὴν μοναστικὴ περὶ κόσμου καὶ ἱστορίας ἀντίληψη. Ἀξίζει προσέτι νὰ σημειωθεῖ ὅτι μεταξὺ τῶν περιεχομένων στὸν κώδικα φυσιογνωμικῶν περιγραφῶν οὐδεμία ἀφορᾷ σὲ γυναῖκα Ἁγία. Τέλος, ἡ χρῆση τοῦ χειρογράφου ἀπὸ τὸν ζωγράφο ἱερομόναχο Δαμασκηνοῦ βεβαιώνει περαιτέρω τὴν καταγωγὴ τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸ περιβάλλον τοῦ Ἁγίου Ὁρους.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τοῦ κώδικα τῆς μονῆς Ἁγίου Παντελεήμονος, ὀφείλω νὰ ἀναφέρω τὰ ἑξῆς: Ὁ Σ. Λάμπρος ἀποδίδει τὸ κείμενον στόν, ὀρμώμενον ἐξ Ἀγράφων Εὐρουτανίας, ἱερομόναχο καὶ ζωγράφου Διονύσιου, τὸν συγγραφέα τῆς περιφημῆς «Ἐρμηνείας». Πρόκειται ὁμοίως περὶ σφάλματος. Τοῦτο σημειώνει ὁ Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1909). Ὡστόσο, τὰ σωζόμενα σημειώματα παρέχουν ἀκριβέστερη χρονολόγησιν. Στὸ φ. 53r. ἀναγινώσκονται μὲ δυσκολία τέσσερις ἐνθυμήσεις. Ἡ πρώτη κατὰ σειράν ἀναφέρει: + *Ἐνθήμισις δι ἀπηστα(;) ἦτον οπου ἐρίξεν ὁ Θεόςσοστις ἐν ἡμερᾷ / τετάρτῃ / χιῶνῃ. εἰς τὴν εὐδόμῃν τοῦ δεκεβρενοῦ μῖνος / ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ ἁγίου Νικολάου ἔτει ἀπὸ Χ(ριστοῦ). ἀχλβ'* [1632]. Ἡ δευτέρα κατὰ σειράν ἐνθύμησις διαλαμβάνει: *Μ [= Μάρτιος] ἐνθήμισις διὰ ...ρόλοοτες τοεκούρσειψ(αν) / ἡ φράγγυοστ... ἰζ τοῦ Μαρτίου ἐν ἡμέρᾳ / Τρίτιέτει ἀπὸ Χ(ριστοῦ). ἀχνε'* [1655]. Ἡ ἐπόμενη σημείωσις ἐπανέρχεται εἰς τὰ ἱστορούμενα τῆς πρώτης ἐνθυμήσεως: + *ἐνθίμισις διὰ τῖ<ν> σταχτι ὅπου ἐρίξεν ὁ οὐρ(ανὸς)...ωτις / εἰς τὴν εὐδόμῃν τοῦ δικήβριου μῖνος - αὐτῆς ἡμέρας τοῦ ἁγίου / Νικολάου. ἘΤΕΙ ἀπὸ Χριστοῦ 1632 ἀχλβ'.*

Πρὸς τούτοις, στὸ φ. 55v ἀπαντοῦν δύο ἐγγράφες τύπων ἐπιγραφῆς ἀντιμινσιῶν. Στὴν πρώτη διαβάζουμε: + *Θυσιαστήριον θύον καὶ ἱερόν ἁγιασμο(εν)ον ὑπο τῆς θεεί(ας) / χάριτος το<ν> παναγίου Πνεύματος εἰς ὄνομα το<ν> ἐν ἀ/γιοῖς π(ατ)ρὸς ἡμ(ῶν) Νικολάου Μύρ(ων) τ(ῆς) Λυκί(ας) τοῦ θαυματοῦρ / γοῦ ἁγιαστ(έν) καὶ φωτιστ(έν) ὑπο τοῦ παναγιωτατοῦ / μ(ητ)ροπολίτου τ(ῆς) ἀγιοτάτις μ(ητ)ροπόλεως Ἰωαννίν(ων) / κυρίου κυρ Καλλινίκου ἐτι ἀπὸ τ(ῆς) ἐνσαρκου οἰκο/νομί(ας) τοῦ Κ(υρίου) ἡμ(ῶν) Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστοῦ) α. ξ. γ. [1063 (sic)].*

Ἡ ἐν λόγῳ χρονία εἶναι πολλαχῶς προβληματική. Καταρχάς, ἡ ἐπισκοπὴ τῶν Ἰωαννίνων προβιβάζεται εἰς μητρόπολιν τὸ ἔτος 1319 ἢ 1345. Γνωρίζουμε δ' ἐπίσης ὅτι ἀρχιερεὺς ὀνόματι Καλλίνικος διοικεῖ τὴν μητρόπολιν Ἰωαννίνων τρεῖς φορές. Τὸ πρῶτον, μεταξὺ 1639-1640, τὸ δεύτερον μεταξὺ 1644-1666 καὶ τὸ τρίτον, μεταξὺ 1669-1670. Ἐὰν ὑποθεθεῖ πῶς μεταξὺ τοῦ α. καὶ ξ. τῆς χρονίας θὰ ἔπρεπε νὰ παρεμβάλλεται γράμμα, ἐν προκειμένῳ τὸ χ (= 600), τότε ἡ προκύπτουσα χρονολογία, 1663, ἀναφέρεται εἰς τὴν δευτέραν ἀρχιερατείαν τοῦ Καλλινίκου. Στὴν περίπτωσιν ὁμοίως πού ἡ χρονία εἶναι πλήρης, μὲ τὸ γράμμα ξ νὰ ὑποκαθιστᾷ τὸ χ ἐξ ἀβλεψίας, τότε

η προκύπτουσα χρονολογία ἀφορᾷ στὸ ἔτος 1603. Δυστυχῶς ὑπάρχει κενὸ στὸν κατάλογο τῶν μητροπολιτῶν Ἰωαννίνων μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1597 (Νεόφυτος) καὶ 1605 (Μανασσῆς). Θὰ ἠδύνατο ὁμως μεταξὺ τῶν ἐτῶν τούτων νὰ ἠγεῖτο τῆς μητροπόλεως ἀρχιερέας ὄνόματι Καλλίνικος.

Στὴν δεύτερη ἐγγραφή τοῦ φύλλου 55ν σημειώνονται τὰ ἐξῆς: + *Θυσιαστήριον θεῖον κ(αὶ) ἱερὸν τελεῖσθαι ἐ πάντω εν παντί τὸ /πω τῆς δεσποτείας του Κ(υρίου)ν ἡμῶν Ἰ(ησο)ῦ Χ(ριστο)ῦ την θεῖαν μυσταγωγίαν / {αν} τοῦ καθιερωθέν καὶ ἀγιασθέν υπο τῆς θείας χάριτος του παναγίου / Πν(εύματο)ς δια του θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου Ἰερισσοῦ κ(αὶ) Ἀγίου Ὁρους Μακα/ρίου εν ἔτει σ(ωτη)ρίῳ α ψ α. [1701] ἰνδικτιῶνος θ. (sic).*

Ὅπως λοιπὸν ὑποδεικνύουν οἱ ἀνωτέρω ἐνθυμήσεις καὶ ἐπιγραφές ἀντιμινσιῶν, ὁ κώδικας χρονολογεῖται ἀσφαλῶς πρὸ τοῦ ἔτους 1632, ἐὰν ὄχι πρὸ τοῦ 1603. Ἡ χρονολόγηση δὲ αὐτὴ συνάδει μὲ τὴν γραφή, τυπικὴ τοῦ 16^{ου} αἰῶνα, ὡς ἤδη τόνισα.

Πρὸς τούτοις, ἡ «Ἑρμηνεία» περὶ ζωγραφικῆς τέχνης τῆς μονῆς Παντελήμονος, ὅπως πλήθος ἄλλων, πρῶιμων καὶ μὴ μεταβυζαντινῶν χειρογράφων περιλαμβάνει ὕλη παλαιότερων χρόνων. Ἐκτιμῶ δὲ πῶς ὁ ἐξεταζόμενος κώδικας συνιστᾷ ἀντίγραφο ἐνὸς *constitutio textus* τῆς ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου. Ὅτι πρόκειται περὶ ἀντιγράφου βεβαιώνουν τόσο ὁ ἀριθμὸς τῶν σφαλμάτων τοῦ γραφέα, εἴτε ἐμπρόθετων εἴτε ἀπρόθετων, ὅσον καὶ ὁ χαρακτῆρας τῶν σφαλμάτων.

Δείγματος χάριν, προφανῆς διττογραφία (duplication) ἐντοπίζεται στὸ τέλος τοῦ καταλόγου μὲ τὰ ὄσιακὰ ἀποφθέγματα. Στὸ φ. 10r σώζεται ἀπόφθεγμα, τὸ ὁποῖο ἀποδίδεται στὸν ὄσιο Δομετιανό. Τὸ *incipit* τοῦ ἀφορισμοῦ τούτου, *Ἄπελθε κολύθητη ἀν(θρώπ)ω φοβουμένω τὸν Θ(εὸ)ν*, ἐπαναλαμβάνεται κατωτέρω ὡς τὸ πρῶτο τμήμα ἄλλου ἀποφθέγματος, ἐπίσης ἀποδιδομένου στὸν ὄσιο Δομετιανό. Ἔτερο κείμενο, στὸ φ. 6ν, συνοδεύει τὸν ὄσιο Ἰλαρίωνα. Τὸ χωρίο προέρχεται ἐκ τῆς Ἀγίας Γραφῆς, καὶ δὴ ἐκ τῆς Σοφίας Σειράχ (Sir. 2.1): *Τέκνον, εἰ προσέρχη δουλεύειν Κυρίῳ, ἐτοίμασον τὴν ψυχὴν σου εἰς πειρασμόν. Ὡστόσο, ὁ στίχος στὸ χειρόγραφο 259 παραδίδει, οἱ προσευχὴν ἀντὶ εἰ προσέρχη. Πρόκειται γιὰ τυπικὸ λάθος, ἐξ ὁμοφωνίας.*

Άλλο τυπικό σφάλμα συνδέεται με παράλειψη τμήματος τῶν πρὸς ἀντιγραφή στίχων (παράβλεψη). Στὸ φ. 20ν, στ. 24 περατώνεται ἡ σειρά τῶν ἐνσωματωμένων στὸν κώδικα 259 ἐπιγραμμάτων. Ὡστόσο, ὁ τελευταῖος στίχος τοῦ ἀφιερωμένου στὴν Φιλοξενία τοῦ Ἀβραὰμ ἐπιγράμματος, *φεῦγε (sic) βρώσιν ἀληθὴ καὶ πνεῦμα*, συμφύρεται μὲ τὸν πρῶτο στίχο τοῦ corpus προφητικῶν παραθεμάτων, τὸ ὁποῖο ἀκολουθεῖ: *πν(εύμ)α Θεοῦ ἐπεφέρετο ἐπάνω τῆς ἀβύσσου*. Τοῦτο διότι ἡ λέξη πνεῦμα εἶναι κοινὴ στοὺς δύο στίχους. Ἐκ παραδρομῆς λοιπόν, παραλείπεται τόσο τὸ τελευταῖο μέρος τοῦ ἐπιγράμματος ὅσον καὶ τὸ πρῶτο τμήμα τοῦ πρώτου στίχου τῆς Γενέσεως. Μάλιστα, τὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο παρορᾷ ὁ γραφέας (*ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. ἡ δὲ γῆ ἦν ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος, καὶ σκότος ἐπάνω τῆς ἀβύσσου* (Gen. 1.1-2)) ἐμπεριέχεται στὸ χειρόγραφο B² τοῦ Μουσείου Μπενάκη.

Στὸ φ. 26ν, ἐξ ἀβλεψίας τοῦ ἀντιγραφέα ὁ λόγος τοῦ Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου, *Ἴδε ὁ ἀ μὲνὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ αἴρων τοῦ κόσμου τὴν ἀμαρτίαν*, παρεμβάλλεται στὸ χωρίο τοῦ Ἡσαΐα, καθόσον ἡ φράση, *καὶ προσκινήσουσιν αὐτὸν*, ἔπεται τῆς λέξεως ἄρχοντες στὸ βιβλικὸ κείμενο (Is. 49. 7).

Περαιτέρω, ἓνας ἀριθμὸς ἐμπρόθετων προσθηκῶν ἀφοροῦν σὲ παρασελίδια σχόλια (glosses) εἰσαγόμενα ἐντὸς τοῦ κειμένου (παρεμβολές). Ὅπως ἤδη ἐλέχθη, τὸ ἐγχειρίδιο περιλαμβάνει ἐκτενὲς corpus προφητικῶν παραθεμάτων. Στὸ φύλλο 24ν σώζεται ἐμβόλιμο ἀπόσπασμα λόγου, εἴκοσι τριῶν στίχων (*Δέδικται ἱκανὸς... ἐπαύσατο θυσιῶν*). Πρόκειται γιὰ ἐκτενὲς σχόλιο ἐπὶ τῆς ἀπιστίας τῶν Ἰουδαίων ἐναντι τῆς Ἐνσάρκου Οἰκονομίας καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων της. Τὸ κείμενο αὐτὸ διακόπτει, χωρὶς ἀποχρῶντα λόγο, τὴν ροὴ τῶν προφητικῶν προρρήσεων, γεγονός, τὸ ὁποῖο ὑποδηλώνει ὅτι δὲν ἀπετέλεσε ποτὲ ἀναπόσπαστο τμήμα τοῦ καταλόγου προφητειῶν. Ἄλλωστε τοῦτο πιστοποιεῖ καὶ ἡ ἔκτασή του. Θεωρῶ βέβαιον ὅτι τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ μετακινήθηκε ἀπὸ τὸ περιθώριο τῆς σελίδας ἐντὸς τοῦ κειμένου, ὡς ἀναγκαῖο ἐπεξηγηματικὸ σχόλιο. Δὲν εἶναι χωρὶς σημασία ὅτι στὸν κώδικα τῆς βρετανικῆς Βιβλιοθήκης, codex Add 40726 (18^{ος} αἰ.) - ἀντίγραφο τοῦ κώδικα 259 - τὸ ἀντι-ιουδαϊκὸ σχόλιο χαρακτηρίζεται ὡς *Βεβαίωσις* (testimonium), δηλαδή ὡς ἐρμηνευτικὸ σχόλιο, τὸ ὁποῖο

τεκμηριώνει τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν προφητικῶν προοράσεων.

Τὰ προορηθέντα δείγματα ἀντιγραφικῶν σφαλμάτων ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ καταδείξουν ὅτι τὸ ὑπὸ ἐξέταση χειρόγραφο εἶναι ὄντως ἀντίγραφο παλαιότερου κειμένου. Ἀλλὰ τὸ ἐρώτημα εἶναι: ποιὰ ἢ καταγωγὴ τοῦ προτύπου καὶ ποιὸς ὁ χρόνος σύνταξέως του;

Ἐχοντας τὴν πρόθεση νὰ τεκμηριώσω τὴν βυζαντινὴ προέλευση τῶν περιεχομένων τοῦ κώδικα τῆς μονῆς Παντελεήμονος, εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ προχωρήσω στὴν ἀναζήτηση τῶν πηγῶν τῶν ἐπιμέρους θεμάτων τοῦ κειμένου.

Ἀφετηρία τῶν περιεχομένων τοῦ χειρογράφου 259 τῆς μονῆς Παντελεήμονος ἀποτελεῖ ἡ παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας. Στὸ κείμενο ἀναφέρεται πὼς ὁ ἱματισμὸς τῶν Ἀποστόλων εἶναι λευκόχροος. Ἡ ἐπιλογή αὐτὴ, διόλου δημοφιλῆς στὴν σχετικὴ παράδοση, ἀπαντᾷ ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 12^{ου} αἰῶνα (St. MariaAssunta, Torcello) μέχρι τὰ τέλη τοῦ 14^{ου} (ναὸς Ἁγίου Ἰωάννη, Κισσὸς Ἁγίου Βασιλείου Κρήτης). Δεδομένου δὲ ὅτι στὴν μεταβυζαντινὴ περίοδο οἱ Ἀπόστολοι τῆς Δευτέρας Ἐλεύσεως φέρουν ἔγχρωμους χιτῶνες, τὸ πρότυπο τὸ ὁποῖο παραδίδει ὁ συγγραφέας τοῦ κώδικα τῆς μονῆς Παντελεήμονος εἶναι προφανῶς βυζαντινὸ.

Πρὸς τούτοις, στὸ κείμενο ἀναφέρεται ὅτι οἱ Ἀπόστολοι φέρουν ἀνοικτοὺς ἐνεπίγραφους κώδικες. Πρόκειται γιὰ παλαιὰ συνήθεια (AyvaliKilise (913-920)), καίτοι τὰ ἀποστολικὰ παραθέματα τοῦ ὑπὸ σχολιασμὸ χειρογράφου ἀπαντοῦν ἀπὸ τὸν 13^ο αἰῶνα (Ἀγ. Πέτρος, Κουβαρᾶς Ἀττικῆς (1232)). Προσέτι, συμφώνως πρὸς τὸ ἐξεταζόμενο κείμενο καὶ τοὺς μάρτυρες του (BL ΠΤ²), οἱ Ἀπόστολοι κρατοῦν ἀνοικτοὺς κώδικες, στὶς σελίδες τῶν ὁποίων ἀναγράφεται παράθεμα ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τους ἢ ἐκ τοῦ βιβλίου τῶν Πράξεων. Ἡ ἐπινόηση αὐτὴ ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη, ἐξ ὅσων γνωρίζω, φορὰ σὲ ιδιόμορφες ἐσχατολογικὲς παραστάσεις στὴν Καππαδοκία, στὸ AyvaliKilise (913-920) καὶ στὸ KokarKilise (τέλη 9^{ου} - ἀρχές 10^{ου} αἰ.), ὅπου ὁμως σὲ κάθε κώδικα σημειώνεται τὸ ὄνομα ἐκάστου Ἀποστόλου καὶ ὁ τόπος τοῦ μαρτυρίου του σὲ δοτικὴ (ἐν Ῥώμῃ, ἐν Ἰνδία κ.τ.λ.). Πάντως, στὰ ἀρχαιότερα γνωστὰ παραδείγματα οἱ Ἀπόστολοι κρατοῦν μὲν ἀνοικτοὺς κώδικες, ἀλλὰ αὐτοὶ εἴτε δεν περιέχουν κείμενο, ὅπως στὴν Παναγία Χαλκέων, εἴτε περιέχουν τὸ ἀρχικὸ γράμμα τοῦ ὀνόματος τοῦ

φέροντος ἀποστόλου, ὅπως στήν εἰκόνα τοῦ Σινᾶ, στόν κοιμητηριακό ναό τῆς μονῆς Bachkono καί στήν ΠαναγίαΜαυριώτισσα.

Ἡ Δευτέρα Παρουσία εἰκονίζεται ἐπίσης στόν ναό τοῦ Ἁγίου Πέτρου στόν Κουβαρά Ἀττικῆς (β' τέταρτο 13^{οῦ} αἰ.). Οἱ Ἀπόστολοι φέρουν ἀνοικτούς κώδικες μὲ ἐπιγραφές, πλεῖστες ἐκ τῶν νόποιων ἔχουν ἐκπέσει. Σὲ μίαν ὁμωσ ἐξ' αὐτῶν, στήν νεανική ἀγένεια μορφή, ἀριστερά τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα, διατηροῦνται ἐν ἀριθμῶν λέξεις, οἷο ποίεσ ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ κείμενο ποὺ παραδίδει ὁ κώδικας 259, ἐν σχέσει μὲ τὸν ἀπόστολο Φίλιππο, ὑφίστατο ἡδη στόν 13^{οῦ} αἰῶνα: ...[ΑΔΕΛ]ΦΟΙ ΕΥΑΤΟΥΣ ΠΡΟΤΗΣ ΩΡΑΣ ΕΚΕΙΝΗΣ.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι στόν ναό τῆς Παναγίας Κεραῶσ τὰ Κριτο Ἄμερα μπέλλου τῆς Κρήτης σοῖ βίβλο καὶ τὰ εἰλητά τῶν Ἀποστόλων τῆς Δευτέρας Ἐλεύσεως (β' μισό 14^{οῦ} αἰ.) φέρουν κείμενα, ἢ πλειονότητα τῶν νόποιων συμφωνεῖ μὲ τὸν κατάλογο τοῦ κώδικα τῆς μονῆς Παντελεήμονος.

Τέλος ἀξίζει νὰ ὑπογραμμισθεῖ ὅτι ἡ Δευτέρα Παρουσία τῆς τράπεζας τῆς μονῆς Ξενοφῶντος εἶναι πλουσιότερη, ὡς πρὸς τὶς εἰκονογραφικὲς λεπτομέρειες καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐπιγραφῶν, ἀπὸ αὐτὴν τὴν ὁποία παραδίδει τὸ χειρόγραφο 259. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι οἱ Ἀπόστολοι στήν μονὴ Ξενοφῶντος δὲν φέρουν λευκὰ ἐνδύματα. Δεδομένου λοιπὸν ὅτι ὁ συγγραφέας τοῦ ἀθωνικοῦ ἐγχειριδίου δὲν ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς τράπεζας τῆς μονῆς Ξενοφῶντος, ἢ ἀβλεψία τοῦ ζωγράφου αὐτῆς προσφέρει ἕναν *terminus* γιὰ τὴν συγγραφή τοῦ χειρογράφου 259 πρὸ τοῦ 1494/5 ἢ 1492.

Εἶναι ἐπίσης ἄξιο ἐπισημάνσεως ὅτι ἑπτὰ ἐκ τῶν ἀναφερομένων προφητῶν συνοδεύονται μὲ ἕνα πρόσθετο χαρακτηρισμό, ἄγνωστο στοὺς μάρτυρες τῆς παραδόσεως Ἑρμηνειῶν: *λυπούμενος* (Ὡσιέ), *ἐντελόμενος* (Ἀμῶς), *δουλεύων Κυρίῳ* (Ἀβδιού), *δέησις Κυρίου* (Ἰωνᾶς), *παράκλησις* (Ναοῦμ) κ.τ.λ.. Οἱ φράσεις αὐτὲς συνιστοῦν ἑρμηνεῖα τοῦ ὀνόματος τῶν ἐν λόγῳ προφητῶν. Πλήθος κειμένων, ἡδη ἀπὸ τὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια, παραδίδει τέτοιες εὐφάνταστες ἑρμηνεῖες, ὅπως τὸ λεγόμενον *Πασχάλιο Χρονικὸν* (6^{οῦ} αἰ.) καὶ τὸ *Συναξάριον* τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ καὶ ψευδεπίγραφα κείμενα, ὅπως τοῦ

Ψευδο-Δωροθέου και άνωνύμων Έρμηνείες (ιερωών και έβραϊκων όνομάτων). Παρά ταύτα, οί έρμηνείες τών προφητικων όνομάτων δέν άπαντούν στα έγχειρίδια ζωγραφικης του 18ου και 19ου αιώνος, πλην όσων ακολουθούν την παράδοση του κώδικα Παντελεήμονος 259. Κατά την εκτίμησή μου, τουτο πιστοποιει όχι μόνον την ιδιαιτερότητα του κώδικα 259, αλλά και την βυζαντινή καταγωγή της ύλης του.

Ο συγγραφέας παραθέτει επίσης κατάλογο μοναχων Αγίων. Το όνομα εκάστου Αγίου συνοδεύει σύντομη φυσιογνωμική περιγραφή και στις περισσότερες περιπτώσεις απόφθεγμα, ένιοτε περισσότερα του ένός. Τα παραθέματα αυτά προέρχονται κατά κύριο λόγο από την άσκητική γραμματεία, λόγου χάριν το βιβλίο «Κλίμαξ» του Ιωάννη Σιναΐτου ή τις Όμιλίες του Έφραΐμ του Σύρου, και από συλλογές άποφθεγμάτων. Η πηγή όρισμένων έξ αυτών δέν κατέστη δυνατό να έντοπισθει, είτε διότι δέν σώζεται είτε διότι λανθάνει σε άνέκδοτο χειρόγραφο είτε λόγω έσφαλμένης αναγνώσεως του παραθέματος είτε λόγω έσφαλμένης αποδόσεως του άποφθέγματος σε όσιο τινα, εκ μέρους του συντάκτη. Σε όρισμένες περιπτώσεις το άπόφθεγμα ύφίσταται μόνον σε ίστορημένα ειλητά Όσίων.

Θά πρέπει να θεωρηθει βέβαιο ότι ο συντάκτης του καταλόγου των άποφθεγμάτων είχε άφενός υπόψη του άνάλογα πρότυπα της βυζαντινης περιόδου, άφετέρου δέ ίστορημένα ένεπίγραφα ειλητά, των οποίων τις λέξεις παραναγινώσκει κατά κανόνα ή παρορᾶ. Ως παράδειγμα προσάγω το κείμενο του όσίου Νείλου: *Μηνάς σοβάς τάλαινα φαύλη καρβά...* (κενά σοβεΐς τάλαινα φαύλη καρδία...) και του όσίου Δομετιανού (10r, 15-21), το όποιο συνιστά χαρακτηριστική περίπτωση διττογραφίας και συνενώσεως διαφορετικης πατρότητας άποφθεγμάτων. Ειρήσθω ότι τα σφάλματα, τα όποια παραδίδει ο κατάλογος του χειρογράφου της μονής Παντελεήμονος, έχουν διάδοση σε μεταβυζαντινά σύνολα, όπως ή τράπεζα της μονής Διονυσίου 1603.

Στα φφ. 12v-14v παρατίθεται κατάλογος των Έβδομήκοντα Άποστόλων και έν συνεχεία των μαρτυριων εκάστου έξ αυτών. Έκαστο όνομα Άποστόλου συνοδεύεται από σύντομο βιογραφικό σημείωμα και φυσιογνωμική περιγραφή. Τέτου είδους κατάλογοι

σώζονται σὲ βυζαντινὰ κείμενα, ψευδεπίγραφα κυρίως, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὸν Βίο καὶ τὶς πράξεις τῶν μαθητῶν τοῦ Χριστοῦ.

Συμφώνως πρὸς τὸ ὑπόμνημα τῆς παρουσίας μελέτης, κύρια πηγή τοῦ καταλόγου τοῦ κώδικα τῆς μονῆς Παντελεήμονος ἀποδεικνύεται ὁ κατάλογος τοῦ Ψευδο-Συμεῶν Λογοθέτη. Ἐπισημαίνεται ὅτι στὸν κατάλογο τῶν Ἑβδομήκοντα τοῦ Ψευδο-Συμεῶνος σημειώνεται ἐκ παραδρομῆς(;) *Οἱ λοιποὶ IB' Ἀπόστολοι, σφάλμα*, τὸ ὁποῖο παρατηρεῖται ἐπίσης στὸ χειρόγραφο 259. Κρίνεται ἄξιο ἐπισημάνσεως ὅτι συγκεκριμένος τρόπος καταλογογραφίσεως τῶν Ἀποστόλων τεκμηριώνει, κατὰ τὴν γνώμη μου, πρῶτο στάδιο διαμορφώσεως καταλόγων Ἁγίων πρὸς χρῆση τῶν ζωγράφων. Ἡ ἐπινόηση αὐτὴ ἐγκαταλείπεται στὴν μεταβυζαντινὴ περίοδο. Ὁ Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ καταθέτει μόνον τὸ ὄνομα ἐκάστου τῶν Ἀποστόλων καὶ σύντομη φυσιογνωμικὴ περιγραφή. Οἱ βιογραφικὲς πληροφορίες ἀπουσιάζουν, ὡς μὴ ὠφέλιμες γιὰ τὴν ζωγραφικὴ.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ δρᾶττομαι τῆς εὐκαιρίας νὰ θέσω ἓνα γενικότερο ἐρώτημα: ποιά εἶναι ἡ προέλευση τῶν σύντομων φυσιογνωμικῶν περιγραφῶν στὰ ἐγχειρίδια ζωγραφικῆς, δεδομένου ὅτι οἱ περιγραφές, τὶς ὁποῖες παραδίδουν ἡ «Χρονογραφία» τοῦ Ἰωάννη Μαλάλα, τὸ κείμενο τοῦ Ψευδο-Ἐλπίου καὶ τοῦ Συναξαρίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως οὐδόλως ἀφοροῦν στὴν ζωγραφικὴ; Κατὰ τὴν ἐκτίμησή μου, οἱ ἐνσωματωμένες στὰ ἐγχειρίδια τέχνης φυσιογνωμικὲς πληροφορίες, ὑπὸ μορφήν καταλόγου, ἀντλοῦνται ἀπὸ τὰ μεσοβυζαντινὰ εἰκονογραφημένα Συναξάρια-Μηνολόγια, ὅπως τὸ Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου Β' (Vaticanus gr. 1613), τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 6 Μηνολόγιο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης (1055-1056) καὶ τὸ Μηνολόγιο-Εὐαγγελιστᾶριο τοῦ Βατικανοῦ (Vaticanus gr. 1156), ἀλλὰ καὶ τοὺς μεσοβυζαντινοὺς εἰκονογραφημένους Βίους Ἁγίων, ὅπως τοῦ Συμεῶν Μεταφραστῆ στὴν Βρετανικὴ Βιβλιοθήκη (Add. Ms 11870 (11^{ος} αἰ.)). Τὰ ἀνωτέρω χειρόγραφα συνιστοῦν πλήρη εἰκονογραφικὸ ὁδηγὸ, καθὼς περιλαμβάνουν πλῆθος μορφῶν Ἁγίων καὶ βιογραφικῶν σκηνῶν, καὶ μάλιστα κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ. Μιὰ ἄλλη πηγὴ εἶναι, κατὰ τὴν γνώμη μου, τὰ πολύπτυχα ἱστορημένα Μηνολόγια τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου, ὅπως τὸ προορηθὲν τῆς

μονῆς Σινᾶ, ὅπου ἄνωθεν τῶν εἰκονιζομένων ἐορτῶν ἢ Ἁγίων ἀναγράφεται ἡ ἡμερομηνία καὶ τὸ γεγονός ἢ τὰ ὀνόματα.

Στὸν κώδικα τῆς μονῆς Παντελεήμονος ἔχουν καταχωρηθεῖ δύο ἐκτενεῖς κατάλογοι ὀνομάτων: τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ κατάλογοι τοῦ εἴδους αὐτοῦ, καὶ μάλιστα ἔμμετροι, εἶναι γνωστοὶ στίς πάσης φύσεως Χρονογραφίες. Ὁ κατάλογος τοῦ κώδικα τῆς μονῆς Παντελεήμονος ἀντλεῖ ἀπὸ πηγές, ὅπως τὸ *Χρονογραφικὸν Σύντομον* τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου († 5 Ἀπριλίου 828), ἢ ἔμμετρη *Χρονικὴν Σύνοψιν* (1150) τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ, μητροπολίτη Ναυπάκτου († περὶ τὸ 1187) καὶ ἡ *Χρονικὴν Ἱστορίαν διὰ στίχων λαμβικῶν* τοῦ μοναχοῦ Ἐφραῖμ (Vaticanus gr. 1003 (14^{ος} αἰ.)). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι οἱ ἔμμετροι κατάλογοι τοῦ Ἐφραῖμ συνδέονται στενὰ μὲ αὐτοὺς τοῦ κώδικα 259. Αὐτὸς δὲ τῶν πατριαρχῶν, περατοῦται στὸν πατριάρχη Ἡσαΐα: *ἀνὴρ μοναχός, Εὐλαβῆς Ἡσαΐας, / πρᾶος γεραρὸς καὶ ταπεινόφρων γέρων, / κλέος μοναστῶν τῶν βιούντων κατ' Ἄθω*. Ἐντούτοις, οἱ δύο κατάλογοι τοῦ κώδικα τῆς μονῆς Παντελεήμονος συντάσσονται μὲ τὸν συνοπτικὸ τύπο, ὅπως καὶ αὐτοὶ τοῦ Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως. Ἀνάλογη συνοπτικὴ μορφή, πολὺ συγγενικὴ ὡς πρὸς τὴν μορφολογία τοῦ στίχου καὶ τὸ περιεχόμενο, ἔχει ἐπίσης ὁ κατάλογος τοῦ Γεωργίου Κωδινοῦ, τοῦ ὁποῦ οἱ ἀφιερωμένοι στὴν δυναστεία τῶν Παλαιολόγων στίχοι ἐμπνέονται ἀπὸ τὸ πρότυπο τοῦ ἐξεταζόμενου χειρογράφου (βλ. *Chronicon*, 163-164).

Ἀξίζει πρὸς τούτοις νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι σύμμικτοι χειρόγραφοι κώδικες τῆς ὄψιμης βυζαντινῆς περιόδου περιλαμβάνουν τοὺς καταλόγους στὴν μορφή πού παραδίδει τὸ χειρόγραφο τῆς μονῆς Παντελεήμονος. Στὰ βυζαντινὰ αὐτὰ χειρόγραφα οἱ κατάλογοι αὐτοκρατόρων καὶ πατριαρχῶν ἀποδίδονται συνήθως στὸν ἱστορικὸ τῆς Ἐκκλησίας Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο. (βλ. PG 145, 559-550). Λόγου χάριν, στὸ φύλλο 117r τοῦ κώδικα 282 τῆς μονῆς Διονυσίου (1376) καὶ στὸ φύλλο 38r τοῦ παρισινοῦ κώδικα Suppl. Gr. 677 (15^{ος} αἰ.) σημειώνεται: *νικηφόρου καλλίστου, τοῦ ξανθοπούλου / τῶν χριστιανῶν, τοὺς βασιλεῖς μοι σκόποι*. incipit: *Κωνσταντῖνος πρῶτιστος σεβαστοκράτωρ (εὐσεβοκράτωρSG 677)*.

Ὁ συγγραφέας τοῦ αὐτοκρατορικοῦ καταλόγου εἶναι εὐνοϊκῶς διατεθειμένος ἔναντι τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων. Ὁ

συντάκτης ἐγκωμιάζει τὸν Μιχαήλ Παλαιολόγο ὡς μέγα βασιλέα, ὁ ὁποῖος ἐδίωξε τοὺς λατίνους κατακτητὲς ἀπὸ τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων. Ἐν συνεχείᾳ ἐξυμνεῖ τὸν Ἀνδρόνικο Β' Παλαιολόγο ὡς τὸν μέγα τῆς εὐσεβείας στύλο, ὡς τὸν ἀσύγκρητο νοῦ καὶ ὡς ἐξηρημένη φύσιν. Ὁ δὲ υἱὸς συναυτοκράτωρ Μιχαήλ Θ' Παλαιολόγος (1295-1320) χαρακτηρίζεται ὡς διάδοχος τοῦ Ἀνδρόνικου καὶ ὄντως βασιλεύς, στὰ λόγια καὶ τὰ ἔργα, παρότι αὐτὸς οὐδέποτε διεδέχθη τὸν Ἀνδρόνικο στὴν ἐξουσία. Προσέτι ὁ υἱὸς τοῦ Μιχαήλ καὶ ἐγγονὸς τοῦ Ἀνδρόνικου Β', Ἀνδρόνικος Γ' δηλώνεται ἐδῶ ὡς παῖς, *συνδρομὴ τῶν χαρίτων*. Τέλος, μὲ ἕναν, ἀπόκρυφο θὰ ἔλεγα, ἀφορισμὸ ζητᾶ ἀπὸ τὸν Θεό νὰ τοὺς προστατεύει σὲ χρόνους ἄρρητους.

Εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ στίχοι αὐτοὶ γράφονται - ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο, ὅπως πληροφοροῦν χειρόγραφα τῆς περιόδου - μετὰ τὸ 1297, ἔτος γεννήσεως τοῦ Ἀνδρόνικου Γ', καὶ πάντως πρὶν τὸν θάνατο τοῦ Μιχαήλ (1320), καὶ πιθανὸν πρὸ τῆς ἀναδειξέως του ὡς συναυτοκράτορος, ἐφόσον ὁ Ἀνδρόνικος ἀναφέρεται ὡς γεμάτος χάρες παῖς. Λαμβανομένης δὲ ὑπόψῃ τῆς ἀναφορᾶς στὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἡσαΐα, ὁ ὁποῖος ἀναλαμβάνει τὰ καθήκοντά του ἐν ἔτει 1323 (†1334), ἐκτιμῶ πῶς ὁ αὐτοκρατορικὸς κατάλογος συντάσσεται πρὶν τὸ 1320, ἐνῶ αὐτὸς τῶν πατριαρχῶν συμπληρώνεται ἴσως στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ ἐμφυλίου «τῶν δύο Ἀνδρονίκων» (1321-1328). Εἰρήσθω ἐν τέλει ὅτι ἡ εὐχητικὴ κατακλείδα στὸ τέλος τοῦ αὐτοκρατορικοῦ καταλόγου, καὶ ἡ ἄκρως εὐμενῆς διάθεσις πρὸς τοὺς Παλαιολόγους, καὶ δὴ πρὸς τὸν Ἀνδρόνικο Β', δηλώνουν ἐναργῶς ὄχι μόνον τὸ χρονικὸ πλαίσιο δράσεως τοῦ ποιητῆ, ἀλλὰ καὶ τὴν εξάρτησή του ἀπὸ τὴν δυναστεία.

Ὡς ἐλέχθη, οἱ δύο κατάλογοι τοῦ κώδικα τῆς μονῆς Παντελεήμονος εἶναι ἔμμετροι. Τὸ μέτρο, τὸ ὁποῖο υἰοθετεῖ ὁ ποιητὴς εἶναι ὁ, συνήθης στὸ Βυζάντιο, ρυθμοτονικὸς ἰαμβικὸς δωδεκασύλλαβος. Ἐντούτοις, τὸ ποίημα, στὴν μορφὴ πού παραδίδεται στὸν κώδικα 259, παρουσιάζει ἀνωμαλίες καὶ ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸν κανόνα τοῦ δωδεκασύλλαβου, καίτοι ἡ παροξυτονία τηρεῖται εὐλαβικῶς. Καταρχάς ἡ κανονικὴ ἐναλλαγὴ πενθημιμερῶν καὶ ἐφθημιμερῶν στίχων παραβιάζεται συνεχῶς. Ἡ πλειονότητα τῶν στίχων φέρει τομή-παύση ἀμέσως μετὰ τὴν

πέμπτη, τονιζόμενη πάντοτε, συλλαβή. Ἐνίοτε ὁ ἀριθμὸς τῶν δώδεκα συλλαβῶν ἀναιρεῖται (π.χ. *Καὶ Γρατιανὸς, σὺν Ἀρκαδίῳ, ἢ Θεοδώσιος σὺν Βασιλείῳ*). Σὲ δύο περιπτώσεις ὁ στίχος μένει ἀνολοκλήρωτος στὴν ἔβδομη συλλαβή (*Θεοδόσιος μέγας / Καὶ Γλυκῆς / Ἰωάννης*). Ἐν πάσῃ περιπτώσει εἶναι δύσκολο νὰ ἀποδειχθεῖ σὲ ποιὸν ἐκ τῶν δύο, τὸν γραφέα ἢ τὸν ποιητὴ τῶν καταλόγων, ὀφείλονται οἱ ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸν μετρικὸ κανόνα.

Ἄσωναφορᾶδὲστήνησκοπιμότητατῆςυπάρξεωςτοῦεἰδουστῶνκατ
αλόγωναὐτῶνσέξναἐγχειρίδιοτέχνης,
εἶναιπροφανέςὅτιαὐτοιοὐδεμίαπρακτικὴχρῆσηἔχουν.
Τοῦτοτεκμηριώνειὁχιμόνονἡλογοτεχνικὴαὐτῶνμορφή,
ἀλλὰκαὶτὸγεγονὸςὅτιτὰδὸνόματαδὲνσυνοδεύονταιἀπὸπροσωπογρα
φικὲςπεριγραφές, ὅπωςοἱκατάλογοὶὉσίωνκαὶἈποστόλων.

Ὁκώδικας

259

(φφ.

18r-20v)

περιλαμβάνειἐπίσηςἀνάλεκταἐπιγράμματα,
ἀφιερωμέναστὴνΠαναγία, σὲἉγίουςκαὶἐρασκέυη. Τὰ ἐπιγράμματα
αὐτὰ ἔχουν βυζαντινὴ καταγωγή. Λόγου χάριν, ὁ τελευταῖος στίχος
τοῦ ἀφιερωμένου στὴν ἁγία Μαρία τὴν Αἴγυπτία ἐπιγράμματος
(*τὴν ζῶσαν ὡς ἄυλον, ὕλη μὴ γράφει*) ἐντοπίζεται σὲ ἐπίγραμμα τοῦ
Λεοντίου Βαρδαλή. Ὁ στίχος τοῦ ἐπιγράμματος «εἰς δίσκον», *πῦρ
γὰρ ἐστὶ φλέγων τοὺς ἀναξίους, ἀντιγράφει τοὺς στίχους τοῦ
Συμεῶν Μεταφραστοῦ Πῦρ γὰρ ὑπάρχεις τοὺς ἀναξίους φλέγων*.
Τρία ἀκόμη ἰαμβικὰ στιχουργήματα ἀναφέρονται στὴν Θεοτόκο. Τὸ
πρῶτο (*Τράπεζα γέγονεν ἐν σ«ο»ι*) προέρχεται ἀπὸ τροπάριο τῆς
Ἀκολουθίας τῆς Ὑψώσεως τῆς Παναγίας καὶ τὴν Εὐχή τραπέζης
πρὸ τοῦ Δείπνου. Ἀκόμη καὶ τὸ γνωστὸ ταφικὸ ἐπίγραμμα «τοῦ
ἄββᾶ Σισώη», *Ὁρῶν σε τάφε, τὸ ὁποῖο ἀπαντᾷ στίς ὁμόλογες
παραστάσεις τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου, φαίνεται νὰ ἔχει
βυζαντινὴ καταγωγή, καίτοι τοῦτο δὲν ἔχει τεκμηριωθεῖ, πρὸς τὸ
παρόν.*

Ἐνα ἐκ τῶν ὀγκωδεστέρων κεφαλαίων τοῦ κώδικα 259 εἶναι τὸ
corpus προφητικῶν παραθεμάτων μὲ ἀπολογητικὸ χαρακτήρα. Τὸ
corpus αὐτὸ συντάσσεται μὲ τὴν μακρὰ παράδοση καὶ τυπολογία
ὁμόλογων κειμένων, ὅπως αὐτὸ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης,
Ἐκλογαὶ μαρτυριῶν πρὸς Ἰουδαίους ἀπὸ τῆς Παλαιᾶς. Ἐπισημαίνεται
ὅτι ὁ κατάλογος τῶν προφητικῶν λόγων δὲν περιλαμβάνει
φυσιολογικὴ περιγραφή, οὔτε ὁδηγίες πρὸς χρῆση τῶν ζωγράφων,

καθώς οί ἐπεξηγηματικὲς κεφαλίδες δὲν ἀφοροῦν σὲ κάποιου εἶδους πρακτικὴ ἐφαρμογή. Ὁ τύπος *Περὶ τοῦ/ταῆς* + βιβλικὸ γεγονὸς ἀφορᾷ σὲ διανοητικὴ πρόσληψη, ἐνῶ ἀντιθέτως στὴν «Ἑρμηνεία» τοῦ Διονυσίου ἐκ Φουρνᾶ ὁ τύπος *Εἰς τὴν* + βιβλικὸ γεγονὸς, παραπέμπει σὲ ἐφαρμογὴ στὰ εἰκονογραφικὰ προγράμματα τῶν ναῶν. Ἡ ἐτερότητα τούτη ὑποδηλώνει σαφῶς ἄλλη σκοπιμότητα καὶ ἄλλες ἀνάγκες γιὰ κάθε μία ἀπὸ τὶς δύο περιπτώσεις, δηλαδὴ ἄλλο πολιτισμικὸ περιβάλλον, ἐδῶ πάντως ὄχι μεταβυζαντινὸ.

Τέλος, ὁ κώδικας 259 διασώζει προρρήσεις ἀρχαίων Σοφῶν καὶ Φιλοσόφων τῆς ἐλληνικῆς Ἀρχαιότητος, ἀφορῶσες στὴν Ἑνσάρκωση τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν σωτηριολογικὴ του δράση. Τὰ ψευδεπίγραφα αὐτὰ ἀποφθέγματα ἔχουν παλαιὰ καταγωγή. Πολλὰ ἐξ αὐτῶν περιέχονται σὲ χρονογραφικὰ κείμενα, ὅπως τοῦ Μαλάλα, τοῦ Θεοφάνη καὶ τοῦ Μιχαήλ Γλυκᾶ. Ἐντούτοις, τὰ ἐν λόγῳ ἀποσπάσματα διαμορφώνονται σὲ corpus παράλληλων προφητειῶν, ἐνισχυτικῶν τῶν προφητειῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, στὰ παλαιολόγια, ὡς φαίνεται, χρόνια. Τοῦτο τεκμηριώνει ἀριθμὸς χειρογράφων τοῦ 14^{ου} αἰῶνα, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνουν κατάλογο περὶ Χριστοῦ προρρήσεων τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων φιλοσόφων. Σημειωτέον ὅτι τοῦτο συμβαίνει παράλληλα μὲ τὴν διάδοση, ἐπίσης στὸν 14^ο αἰῶνα, τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος τῆς Ρίζας τοῦ Ἰησοῦ, στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας εἰκονίζονται φιλόσοφοι. Ἀξίζει, ἀφετέρου, νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι στα μεταβυζαντινὰ ἐγχειρίδια, ὅπως αὐτὸ τοῦ Διονυσίου ἐκ Φουρνᾶ, οἱ ἐν λόγῳ προρρήσεις συνοδεύονται ἀπὸ φυσιογνωμικὴ περιγραφή καὶ ἀπὸ διευκρινιστικὲς ὁδηγίες γιὰ τὴν ὀρθὴ τους χρῆση στὰ εἰλητὰ τῶν Φιλοσόφων, ὅταν αὐτοὶ εἰκονίζονται στοὺς ναοὺς. Κάτι τέτοιο δὲν γνωρίζει ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου, ἀντίγραφο τοῦ ὁποῖου σώζεται στὸ χειρόγραφο 259.

Ἀπὸ τὰ ὅσα ἐκτέθησαν ἕως τώρα κατέστη φανερό ὅτι τὸ ὑπὸ ἐξέταση κείμενο παρουσιάζει σημαντικὲς διαφορὲς ἐν σχέσει μὲ τὰ ὄψιμα μεταβυζαντινὰ ἐγχειρίδια. Πρόδηλος τοῦτο ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κείμενο δὲν συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ἄσκηση τῆς ζωγραφικῆς τέχνης. Μία μόνον παράσταση καταχωρεῖται (Δευτέρα Παρουσία), ἢ ὁποῖα, ὡστόσο, ἀποβλέπει στὸν ἀποθησαυρισμὸ τῶν σχετικῶν βιβλικῶν στίχων καὶ ἀποφθεγμάτων. Οἱ μόνες διαθέσιμες

εικονογραφικές πληροφορίες ἀφοροῦν σὲ μεμονωμένους Ἁγίους, καὶ δὴ ἄνδρες. Ἀναφέρομαι στὶς ἄκρως σύντομες περιγραφές τῆς μορφῆς τους, οἱ ὁποῖες μάλιστα δὲν συνοδεύονται ἀπὸ σχέδια, ὅπως συνήθως συμβαίνει στὰ μεταγενέστερα χειρόγραφα. Ἐννοεῖτε πὼς ἡ περιορισμένη στὰ ἱερά καὶ μόνον πρόσωπα ὕλη δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ καταστήσει τὸ ἐξεταζόμενο κείμενο χρήσιμο βοήθημα γιὰ ἓνα ζωγράφο. Σημειωτέον ὅτι τὸ σύντομο τεχνικὸ τμήμα τοῦ κειμένου περιλαμβάνει ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον συνταγές γιὰ τὴν παραγωγή συνδετικῶν ὑλικῶν καὶ ὀρισμένες ὁδηγίες γιὰ τὴν χρυσογραφία. Οὐδεμία πληροφορία δίδεται σχετικῶς μὲ τὸν τρόπο ἢ τοὺς τρόπους ἀποδόσεως ἱερῶν μορφῶν καὶ θεμάτων, ὅπως πράττει τὸ σημείωμα στὸν κώδικα Vaticanus gr. 209 (περὶ τὸ 1355). Ἀφετέρου ὁ κύριος ὄγκος τῆς ὕλης τοῦ κειμένου ἀφορᾷ στὴν χύδην συναγωγή βιβλικῶν παραθεμάτων, ὁσιακῶν καὶ πατερικῶν ἀποφθεγμάτων, ἐπιγραφῶν καὶ ἐπιγραμμάτων. Ἡ ὕλη δὲ αὐτὴ δὲν συνοδεύεται ἀπὸ ὁδηγίες χρήσεως καὶ ἐφαρμογῆς.

Συνεπῶς τὸ περὶ ζωγραφικῆς κείμενο στὸν κώδικα τῆς μονῆς Παντελεήμονος δύναται νὰ θεωρηθεῖ ὡς «ἀνεπαρκές». Ἐντούτοις, τὸ συμπέρασμα τοῦτο προκύπτει ὄχι ἐκ τῆς ὕλης καθαυτῆς ἀλλὰ ἐξ ἐπιδράσεως τῶν ὅσων γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Διονύσιο ἐκ Φουρνᾶ καὶ βεβαίως τοὺς μελετητὲς τῆς «Ἑρμηνείας» του. Ὁ Διονύσιος ὅμως ἐκφράζει ἐντελῶς ἄλλη εἰκαστικὴ πρακτικὴ ἀπὸ αὐτὴν τοῦ Βυζαντίου, γιὰ τὴν ὁποία δὲν ἔχουμε σαφὴ εἰκόνα. Ἐπειδὴ λοιπὸν προκαλεῖ ἀμηχανία ἢ ἀπουσία πρακτικῶν ὁδηγιῶν ἀπὸ τὸ ἐξεταζόμενο ἐγκόλπιο τέχνης καὶ ἐπειδὴ τὸ εἶδος τῶν ἀναγκῶν ποὺ ἱκανοποιεῖ δὲν ταυτίζεται, προφανῶς, μὲ αὐτὸ τῶν μεταβυζαντινῶν ὁδηγῶν ζωγραφικῆς, ὀφείλω νὰ ἐστιάσω σὲ ὀρισμένα ζητήματα.

Στὸ φ. 2ν.8 ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται στὸν διάκοσμο τοῦ τρούλλου. Κάνει λόγο γιὰ τὴν ἐπιγραφή, ἢ ὁποία περιθέει τὸν Παντοκράτορα, ἀλλ' ὄχι γιὰ τὸν εἰκονογραφικὸ του τύπο. Οὐδεμία νύξη γίνεται γιὰ τὶς Οὐράνιες Δυνάμεις τῆς δευτέρας ζώνης, ἐνῶ ἀναφέρεται ἐκτενῶς στοὺς προφήτες τῆς τρίτης ζώνης, καταθέτοντας ὄχι μόνον τὰ προφητικὰ τους λόγια, ἀλλὰ καὶ τὰ προσωπογραφικὰ τους χαρακτηριστικά. Ἐκ τούτου προκύπτουν τὰ ἐξῆς: α) ὅτι πρωτίστως ἐνδιαφέρει τὸν συντάκτη τοῦ κειμένου εἶναι ἡ συναγωγή τῶν προφητικῶν κειμένων, β) ἐκ δευτέρου τὸν ἐνδιαφέρει ἡ ἀκριβὴς ἀποτύπωση τῶν (τυπικῶν)

προσωπογραφικῶν γνωρισμάτων, ἀλλὰ μόνον ὅσον ἀφορᾷ στοὺς προφήτες. Ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ-Παντοκράτορα, ὡς ἰδιάζουσα καὶ γνωστὴ τοῖς πᾶσι, καὶ ἡ μορφή τῶν ἀγγέλων, ὡς ἄκρως τυποποιημένη καὶ σταθερή, κρίνεται μὴ χρήζουσα περιγραφῆς.

Ἄλλο παράδειγμα: στὸ φφ. 14v.17 - 15r.7 καταχωροῦνται τὰ μαρτύρια τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων. Ἡ χρήση μετοχῶν καὶ ἡ ἐπιγραμματικότητα τῶν συνοδευτικῶν τῶν ἀποστολικῶν ὀνομάτων φράσεων παραπέμπει στὸν τίτλο σκηνῶν μαρτυρίου, ἀνάλογων τῶν εἰκονογραφημένων Συναξαρίων, καὶ ὄχι στὶς λεπτομέρειες τοῦ γεγονότος, οἱ ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ βοηθήσουν τὸν ζωγράφο στὴν ἀποτύπωση τοῦ γεγονότος. Φράσεις, ὅπως: *Λουκάς ἐν Θήβαις, ἐν εἰρήνῃ τελειοῦται*, προέρχονται ἀπὸ τὴν συναξαριακὴ παράδοση, καὶ δὲν ἀφοροῦν στὴν ζωγραφικὴ.

Ἐρωτήματα προκαλεῖ ἐπίσης ἡ παρουσία στὸ χειρόγραφο 259 τῶν δύο καταλόγων, τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως. Τὰ ἔμμετρα αὐτὰ στιχουργήματα, ἔργα τοῦ Κάλλιστου Ξανθόπουλου, δὲν νομίζω πὼς ἀφοροῦν στὴν ζωγραφικὴ, ἐφόσον ὁ συγγραφέας δὲν ἐξηγεῖ μὲ ποιὸ τρόπο οἱ ἱστορικὲς, θεολογικὲς, καὶ ὄχι εἰκονογραφικὲς, πληροφορίες τῶν καταλόγων θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν στὸ διάκοσμο ἑνὸς ναοῦ, λόγου χάριν. Βεβαίως, τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ ρητορικὰ ἔμμετρα ἐπιγράμματα, γιὰ τὰ ὁποῖα ἐπίσης δὲν διευκρινίζεται οὔτε ἡ χρήση τους οὔτε ἡ πιθανὴ θέση τους στὰ εἰκονογραφικὰ προγράμματα.

Πρὸς τούτοις, σὲ ἰκανὸ ἀριθμὸ σελίδων τοῦ ὑπὸ ἐξέταση χειρογράφου σωρεῦνται χωρὶς χρονολογικὴ ταξινόμηση παραθέματα, κυρίως ἐκ τῶν προφητικῶν βιβλίων, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὰ γεγονότα τῆς Ἑνσάρκου Οἰκονομίας. Ὡς ἤδη τόνισα, τέτοιου εἴδους κατάλογοι ἔτυχαν μεγάλης διαδόσεως, γιὰ λόγους ἀπολογητικούς. Εἶναι δὲ γνωστὸ ὅτι ἡ ἐξοικείωση μὲ τὰ βιβλικὰ χωρία καὶ τὴν χριστολογικὴ (τυπολογικὴ) τους ἐρμηνεία ἦταν (καὶ εἶναι) βασικὸ κεφάλαιο τῆς θεολογικῆς ἐκπαιδεύσεως. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ πλῆθος σύμμικτων κωδίκων τῆς βυζαντινῆς περιόδου περιλαμβάνουν *corpora* προφητικῶν παραθεμάτων μετὰ ἐπεξηγηματικῶν κεφαλίδων καὶ ἐρμηνευτικῶν σχολίων.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ἓνας τέτοιος κατάλογος, μὲ ἐκτενὴ μάλιστα σχόλια (24v), σώζεται σὲ ἐγχειρίδιο ζωγραφικῆς, χωρὶς

συγκεκριμένες οδηγίες εφαρμογής και άνευ συσχετισμοῦ με συγκεκριμένες παραστάσεις, δημιουργεῖ εὐλογη ἀπορία. Ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ ἀντίστοιχος κατάλογος στήν «Ἑρμηνεία» τοῦ Διονυσίου περιλαμβάνει προφητικά παραθέματα, συνοδευόμενα ἀπό καθοδηγητική κεφαλίδα (π.χ. *Εἰς τὴν σταύρωσιν*), καὶ ταξινομημένα κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ, ἀπὸ τὴν Γέννηση τοῦ Χριστοῦ μέχρι τὴν Πεντηκοστή. Κάτι τέτοιο δὲν συμβαίνει στὸ ἐγχειρίδιο τῆς μονῆς Παντελεήμονος. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν «Διάλογο» τῶν ἐλλήνων Σοφῶν, ὁ ὁποῖος λόγω τῆς λογοτεχνικῆς του δομῆς καὶ τῆς ἐκτάσεώς του, δὲν ἀπαντᾷ στὴν τέχνη (πλὴν τοῦ προλόγου).

Ἐντέλει, τί ὠθεῖ τὸν ἄγνωστο βυζαντινὸ συγγραφέα σὲ αὐτὴν τὴν ἐπιλογή; Γιὰ ποῖο λόγο θησαυρίζει πλῆθος βιβλικῶν ἀποσπασμάτων μετὰ σχολίων, γιατί συνάγει πατερικὰ ἀποφθέγματα καὶ ἐπιγράμματα στὸ εἰκαστικὸ του ἐγκόλπιο καὶ ὄχι οδηγίες γιὰ τὸ πῶς μπορεῖ κανεὶς νὰ ζωγραφίσει ἓνα Ἅγιο ἢ μία εὐαγγελικὴ παράσταση;

Ἡ ἀπάντηση εἶναι ὅτι τὰ βυζαντινὰ ἐγχειρίδια ζωγραφικῆς δὲν φαίνεται νὰ ἦταν ἐγχειρίδια μετὰ τὴν αὐστηρὴ σημασία τοῦ ὄρου, ἤτοι συλλογὲς τεχνικῶν ἢ ἀναλυτικῶν εἰκονογραφικῶν ὁδηγιῶν. Ἦταν πρωτίστως *corpora* θεωρητικῶν γνώσεων ἀναγκαίων γιὰ τὴν παιδεία τῶν (μοναχῶν) καλλιτεχνῶν καὶ ἐκ δευτέρου συναγωγὲς βιβλικῶν καὶ πατερικῶν παραθεμάτων, ἐπιγραφῶν καὶ ἐπιγραμμάτων.

Πράγματι, ἡ ἐκμάθηση ὄχι μόνον τῶν ὀνομάτων τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ καὶ τῆς συμβολῆς, θετικῆς ἢ ἀρνητικῆς, ἐκάστου ἐξ αὐτῶν στὸ κράτος καὶ τὴν Ἐκκλησία, ἢ γνώση τῆς Τάξεως τῶν παλαιγενῶν Πατριαρχείων, ἢ γνώση τοῦ βίου τῶν Ἀποστόλων, ἢ ἐξοικείωση μετὰ τὰ ἀποφθέγματα τῶν Ὁσίων, καὶ ἡ σπουδὴ στὴν Ἀπολογητικὴ, δηλαδή στὴν χριστολογικὴ (τυπολογικὴ) ἑρμηνεία τῶν κειμένων τῶν προφητῶν ἦταν ζωτικῆς σημασίας στοιχεῖα τῆς ἐκκλησιαστικῆς, καὶ δὴ τῆς μοναστικῆς παιδείας. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι στὸ χειρόγραφο 282, φ. 150r, τῆς μονῆς Διονυσίου (1376), τὸ προφητικὸ *corpus* τελειώνει μετὰ τὴν φράση: *Ἴδου ἐμάθομεν πῶς δεῖ πείθ(ειν) / ἰουδαίους, ὅτι αὐτὸς ἦν ὁ Χ(ριστὸς), ὁ ὑπ' ἐκείνων στ(αυ)ρωθ(εις), / καὶ ταφείς, καὶ ἀναστάς,*

καὶ ἀναληφθεὶς, καὶ / πάλιν ἐρχόμενος κρῖναι ζῶντας καὶ νεκροὺς. / ὦ ἡ δόξα (καὶ) τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶν(ας) ἀμήν. Μόνον ἡ γνώση τῆς φυσιογνωμίας τῶν Ἁγίων φαίνεται νὰ ἀφίσταται τοῦ θεωρητικοῦ αὐτοῦ πλαισίου. Ὑπενθυμίζεται, ὡστόσο, ὅτι οἱ Ἅγιοι συνιστοῦν πρότυπα ἀρετῆς, καὶ ὅτι ἡ πρὸς αὐτοὺς τιμὴ καὶ εὐλάβεια ἦταν ζωτικῆς σημασίας γιὰ τὴν πνευματικὴ κατάρτιση τῶν μοναχῶν καὶ τὴν ἠθικὴ τους ἐξύψωση. Ἐπομένως ἡ γνώση τῆς μορφῆς τους, πέραν τῆς εἰκαστικῆς τῆς σκοπιμότητος, ἀποτελεῖ ὀριακὸ σημεῖο, ἓνα εἶδος γέφυρας πρὸς τὸν κόσμον τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς ἀγιότητος.

Συνοψίζοντας, θὰ ἤθελα νὰ σημειώσω καὶ πάλιν ὅτι τὸ χειρόγραφο τῆς μονῆς Παντελεήμονος (Ρωσικὸ) εἶναι ἀντίγραφο πρωιοτέρου ἐγχειριδίου. Τὸ τελευταῖο συνέγραψε μοναχὸς, πιθανότατα τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Ὁ ἐν λόγῳ μοναχὸς συνέθεσε τὸ κείμενὸ του, ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὰ Χρονικά, τὰ Συναξάρια, τοὺς καταλόγους, τὶς συλλογὰς ἀποφθεγμάτων καὶ ἐπιγραφῶν ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ συνταγολόγια. Ἀπὸ τὶς ποικίλες αὐτὲς πηγὲς καὶ ἐξ ἀφορμῆς αὐτῶν προκύπτει ὁ σύμμικτος χαρακτῆρας (miscellanea) τοῦ ἐγχειριδίου. Ὡς ἔδειξα, τὸ πρῶτο τμῆμα τοῦ κειμένου μαρτυρεῖ τὴν συναξαριακὴ του προέλευση, καθὼς ἀρθρώνεται κυρίως ἀπὸ καταλόγους ὀνομάτων Ἁγίων καὶ ἀποφθεγμάτων. Σημειωτέον ὅτι εἶναι τὸ μόνο τμῆμα τοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖο διακρίνεται ἀπὸ αὐτοτέλεια καὶ δομὴ ἐσωτερικῆ. Τὸ δεύτερο τμῆμα ὀρίζεται ἀπὸ τέσσερα, ἐντελῶς ἀνεξάρτητα, κεφάλαια: τὸν ἔμμετρο κατάλογο βασιλέων καὶ πατριαρχῶν τοῦ Κάλλιτου Ξανθόπουλου, τὸ corpus βιβλικῶν χωρίων, προῖόν τῆς ἀπολογητικῆς γραμματείας, τὴν συναγωγὴ ἐπιγραμμάτων, ποικίλης ἢ ἀδήλου προελεύσεως καὶ, τέλος, τὶς προρρήσεις ἀρχαίων ἐλλήνων φιλοσόφων. Τὸ τρίτο τμῆμα τοῦ κειμένου ἀποτελεῖ ἄτακτο συνταγολόγιο συνδετικῶν ὑλικῶν.

Ἡ προφανὴς ἀπουσία πληρότητας καὶ δομῆς, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν παλαιότητα τῆς ὕλης καὶ τὴν ἔλλειψη πρακτικῶν ὁδηγιῶν γιὰ τὴν ἀσκηση τῆς ζωγραφικῆς ἀποκαλύπτει, κατὰ τὴν ἀποψή μου, πρῶτη φάση συντάξεως Ἑρμηνειῶν τῆς ζωγραφικῆς τέχνης. Λαμβανομένης δὲ ὑπόψῃ τῆς ἀποκλίσεως στὴν χρονολόγησι ἐπιμέρους θεμάτων, ἡ φάση αὐτὴ μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ μὲ σχετικὴ ἀσφάλεια στὴν τελευταία ἑκατονταετία ζωῆς τῆς ἄλλοτε κραταιᾶς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

BYZANTINE PAINTING TREATISES: THE EVIDENCE OF CODEX
PANTELEIMONIENSIS GR. 259.

Editio, apparatus criticus et adnotatio

Unlike anything concerning the West Medieval Europe, the use of painting manuals in Byzantium is not fully documented. A fragment of technical advice - as to how a painter could create a face or a garment properly - is preserved in the codex Vaticanus Graecus 209 (ca. 1355). Another type of technical advice is included in the codex Vaticanus Graecus 214, which Dr. Phevronia Nousia attributed to Isidore, archbishop of Kiev and scribe of the 15th century. In the first six pages of this manuscript, recipes about the construction of various writing materials are set. In addition to the above mentioned fragmentary technical advises I am obliged to remind the descriptions of saint's physiognomy in numerous byzantine texts, such as the *Paschalion Chronicle* (7th c.), the Pseudo-Ulpious' text (9th – 10th c.), and the *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitane* (10th c.), although these descriptions are hardly connected with painting practice. Therefore, the evidence we have from the byzantine era is insufficient for a proper documentation of the existence of painting manuals and artistic training.

Moreover, our knowledge on painting practice in Byzantium is obviously based on what we know from late post-byzantine period. The book entitled «*Hermeneia tes zographikes technes*», the first complete, extensive, and well-structured painting manual written by the hieromonk Dionysius between 1729 and 1733, was instrumental in this. Of course, many others still similar manuals have come down to us. But, the point is that all these texts, including that of Dionysius, perform doubtless a different reality than that of Byzantium. Consequently, we are still unaware of how painters were really being instructed in byzantine times.

Four years ago I detected a painting manual preserved in Saint Panteleimon's monastery on Mount Athos. The codex in question, entitled *Hermeneia of the Painters*, includes an actual, complete, and uncorrupted text on the first 37 folia (1r-37v) and after that several sections of disorderly additions with material relating to painting as well. The actual text is divided in two main, yet unequal parts for the length and the context. The first and extensive one concerns descriptions of Saint's physiognomy along with quotations from their dicta and an entry of verses and epigrams related to biblical events. The second part (33v - 37v) is about the creation and use of various mediums and materials of binding.

The codex of the Panteleimon monastery was listed by the eminent Historian and ex-Prime Minister of Greece Spyridon Lampros (1851-1919) in his catalogue of Athonite manuscripts edited in the year 1895. S. Lampros determined the manuscript's date in the 17th century, although the paleographical features and notes, the earliest of which is written in 1603, testify its creation in the last decade of the 16th century.

However, even though the codex 259 is dated at the end of the 16th century, its subject matter and layout is much earlier. As I am intended to prove, our manuscript constitutes a copy of an esteemed *constitutio textus* of late byzantine period. Besides, several kinds of errors, either unintentional or intentional, are being representative of its transcript character. The aforesaid scribing errors testify that the under examination codex is indeed a copy of an earlier painting manual. But, the question is of which date and origin? Having the intention of testifying the byzantine descent of the material of the Panteleimon codex, I would like to proceed giving some proper examples.

A list of the Seventy Apostles and afterwards a list of the Apostles' martyrdoms are set in the folios 12v-14v. Each Apostle's name is accompanied by brief biographical information and a face description of them. Catalogues like this are known since the old times. Indeed, the catalogue of the Panteleimon manual came directly from sources such as the Paschalion Chronicle and spurious treatises about Seventy Apostles especially that of Pseudo-Symeon Logothetis. It is quite clear that the author of the Panteleimon manuscript embodied this corpus in his text adding a face description particularly for each one of the Apostles. It is to be noticed that this invention is of a great importance as it constitutes an early stage of forming painting manuals in Byzantium, although this option will be abandoned in late post-byzantine times.

Ten pages of the manuscript are full of quotations from the Bible, mostly from the prophet books, concerning actual events of Christ's life. Because of the Christological context of this citation corpus, it is usually located in intermingled (*symmictoi*) codices of byzantine period, the content of which is related to the monk's theological education, not to painting. Consequently, the prophetic quotations of the Panteleimon codex are not associated with art practice, but to the religious instruction of the artists. So, it is not unintentional that none of these verses are found in post-byzantine manuals such as that of Dionysius.

Furthermore, a great number of epigrams devoted to Blessed Virgin, Saints, holy vessels, and works of art are classified between the folia 18r-20v.

These epigrams, unknown in post-byzantine painting manuals, are closely connected with the byzantine versification. Exempli gratia, the last verse of the devoted to St. Mary of Egypt epigram (τὴν ζῶσαν ὠσεῖ ἄνθρον, ὕλη μὴ γράφει) is derived from an epigram of Leontios Vardalis.

Two lengthy adjusted name catalogues which bear no relation to painting, are set after the folio 15v. The first list includes the names of the Byzantine emperors, while the second one includes the names of the Patriarchs of Constantinople. As it is known, a lot of historical Chronicles are written in iambic verses, such as the one well-known of Ephraim the monk (first half of 14th c.). Moving on, the last six verses of the emperor list sing an encomium to the Palaeologan dynasty, with especially reference to Andronicus II and his heirs, co-emperor Michael and Andronicus III. Clearly, the author is favorably disposed towards Palaeologan dynasty, if not depended on them. Obviously, Andronicus III was still alive, when these lines were being written. We also know that he was born in 1297 and that his father Michael died in 1320. One year later Andronicus III was rebelled against his grandfather. The Andronicus' childhood in connection with the name of patriarch Isaias, who is ascended to the throne of Constantinople in 1323 (-1334) and whom the author also praises, dates the lists before this year.

As I previously noticed, this material came directly from certain texts of the byzantine era. However, this fact raises a crucial point I would like to shed some light on.

The larger part of the aforesaid corpora, including emperor and patriarch's lists, is hardly linked to painting, as the author is not interested in pointing out how this information, theological or historical, can be used by an artist. It is also worthy of mention that the Panteleimon codex does not embody any information about the design and rendering of biblical scenes. There is not a single reference as to how somebody can paint the portrait of a saint. Only one scene is described, the Last Judgment, just because it bears a lot of inscriptions and epigrams worthy of memory. In addition, the few technical advises at the end of the manuscript concern adhesive materials and not the painting practice itself.

Therefore, what actuates the author to this option, why does he treasure quotations, apophthegmata, and inscriptions in his manual and not devise as to how a figure can be painted? The answer is possibly that byzantine painting manuals are not *manuals* in the strict sense of the word, but texts of intermingled material with a great deal of inscriptions and verses.

This material is obviously derived from other texts not connected with painting, but with cleric and monk's instruction. Indeed, the emperor and Patriarch list, the Order of the Patriarch Sees, the biographical notes about the Seventy Apostles, the prophetic citations, and the Christological comments were apparently component parts of the monastic and church education.

Taking all the above into consideration, the manuscript of the Panteleimon monastery is a copy of an earlier manual written by a byzantine monk-painter, possibly from Mount Athos. The monk-painter in question composed his manual receiving its material from popular in Byzantium texts such as Chronicles, Synaxaria, etc. This material was intended to offer a proper theological education and not information about painting practice. This fact indicates that byzantine painting manuals were not just a collection of technical and of analytical iconographical advises, like the post-byzantine ones, but mainly a corpus of theoretical knowledge necessary for artists' nurture. As I believe, this fact sheds new light on what painters did in Byzantium.

Constantine M. Vapheides,

University of Athens, Post-Doctoral Research Program